

Олег ЖУРБА

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Статтю присвячено проблемам дослідження української археографії, а також української історіографії загалом кінця XVIII – початку XIX ст. Проаналізовано найосновніші історіографічні стереотипи. Автор опонує панівній українській національній парадигмі, яка, досліджуючи археографічні та історичні праці підросійської України, звикла ігнорувати питання самоідентифікації їхніх авторів. Автор пропонує власну схему дослідження історіографії та археографії підросійської України у згаданий період, котра базується на трьох концептуальних категоріях. У регіональній історіографії й археографії слід розрізняти 1) відгалуження всеросійської історіографії; 2) «малоросійську» історіографію; 3) початки української національної історіографії. Втім, деякою мірою, навіть дві останні категорії також можна трактувати як відгалуження всеросійської історіографії.

Для сучасної української історичної науки (теперішній стан якої за традицією здебільшого усвідомлюють як кризовий¹) однією з фундаментальних потреб саморозвитку стало пізнання власного минулого, саморефлексія над тим непростим шляхом, що його пройшла вітчизняна історіографія. Звідси – відчутне «перевиробництво» друкованої продукції, присвяченої різним аспектам історії історичної науки в Україні (спричинене, на жаль, не в останнє, найвнимучивнішим уявленням про легкість такого роду досліджень порівняно з копіткою архівною працею, яка нині стала майже недоступною, особливо для провінційних істориків, і не лише в закордонних, але й навіть в українських архівах), значну частину якої навряд чи можна вважати досягненнями у цій галузі.

Однією з найхарактерніших рис української історіографії кінця XX ст., за всієї неоднорідності й поліваріантності історіографічного процесу, стало не лише повернення («відродження») «репресованої» інтелектуальної продукції XIX – першої половини XX ст., а й орієнтація основного масиву дипломованих істориків на концепції, методи, методологію, властиві професіоналам майже столітньої давнини.

Тому зовсім не випадково, що витворений ще М.С. Грушевським погляд на історію України кінця XVIII – початку XX ст. як на процес національного відродження, цілком справедливо і ґрунтовно піддав науковій критиці ще О. Оглоблин², –

¹ *Речит О.П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса. 16–19 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення / Міжнародна асоціація українців. Одеса; Київ; Львів, 1999. Вип. 2: Історія. С. 9–22; *Таран Л.В.* Про кризу сучасної української історіографії // Там само. С. 23–27; *Колесник І.І.* Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Там само. С. 27–32; *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія // Критика. 2002. № 4 (54). С. 20–22.

² *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. 1971. № 1–2. С. 5–16.

яку практично цілком проігнорували у сучасній українській історіографії, – досить глибоко й некритично засвоєний, а також догматично адаптований до всіх сфер українського минулого, більшою або меншою мірою обтяжує не лише дидактичну літературу для середньої та вищої шкіл, популярні твори та аматорські інтерпретації, а й академічні роздуми фахівців з історії української історичної науки. З іншого боку, природною реакцією на такого роду ретроперспективу стали досить серйозні спроби історіографічного теоретизування, зорієнтовані на засвоєння на українському ґрунті методологічних здобутків західноєвропейських та російських істориків³. Але, водночас, їхні наукові побудови нерідко «провисають» унаслідок недостатнього масиву як нового джерельного матеріалу (опорою досліджень з історіографії і далі, зазвичай, служать класичні праці М. Василенка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Марченка⁴), так і нових інтерпретацій українського історіографічного процесу.

На перший погляд, ці зауваження мають найменше стосуватися історії історичної науки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Справді, вже на рубежі XIX – XX ст. у працях В. Іконникова, О. Лазаревського, М. і О. Грушевських, М. Василенка, В. Горленка, В. Срезневського та інших було накопичено й почасти осмислено значний обсяг історіографічних джерел, визначено, а точніше намічено основні напрямки їх можливого вивчення, вперше заторкнуто деякі проблеми дослідження історіографічного процесу того часу. Новаторство цієї когорти істориків, на мою думку, концептуально полягало насамперед у тому, що вони, незалежно від особистих національно-культурних лояльностей, порушили або сприяли порушенню питання про витоки національної української історичної науки. До сьогоднішнього дня саме межа XIX–XX ст. залишається найрезультативнішим часом у справі вивчення української історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст., коли було закладено міцний історіографічний та джерельний ґрунт, на якому ще й досі тримаються відповідні наукові конструкції. Водночас, значущість цих здобутків та авторитет згаданих науковців нерідко творили в уяві наступних поколінь вітчизняних історіографів своєрідний стереотип вичерпаності, завершеності евристичних і дослідницьких зусиль у згаданій ділянці, навіть більше, перетворювали їхні класичні праці у безпосередні джерела студіювання проблем історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст., що не могло не позначитися на науковому рівні такої продукції.

Тому залишається не розробленою, або розробленою цілком незадовільно, ціла низка важливих проблем як української історіографії загалом, так і її систем-

³ *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ, 2000. С. 9–43; *Колесник І. І.* Методологія історії чи історія методології: метафори історіографічного дискурсу // Український гуманітарний огляд (далі – УГО). 2001. № 5. С. 55–85; *Підгаєцький В. В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Дніпропетровськ, 2001; *Підгаєцький В. В.* Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна Модерна. Львів, 2000. Ч. 4–5. С. 289–316.

⁴ Подекуди вони стають опорою для сучасних писань з історіографії такою мірою, що це вже скидається на відвертий плагіят. Див.: *Ричка В.* За ким б'ють у «литаври»? [Рец. на]: Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с. // УГО. 2000. № 4. С. 138–142.

них складників. Серед них однією з найпринциповіших є проблема *становлення* власне української історичної науки. Зазвичай, історію історичної науки як *української* розглядають як щось позаісторичне, самодостатнє й самозрозуміле, що, зрештою, усуває саме порушення проблеми *формування* національної (в тому числі історичної) самосвідомості, українського інтелектуального ареалу та національного маркування діяльності його учасників і творців. Як зазначала Н.М. Яковенко, аналізуючи сучасні шкільні підручники з історії України до кінця XVIII ст., котрі закумулювали в собі якісні характеристики панівних підходів історичної україністики, таким позаісторичним підходом притаманна «згадувана вище поняттєва біда сьгоднішньої української історіографії: анахронічне ототожнення середньовічних і ранньомодерних соціологічних категорій з їх новочасними аналогами»⁵. Окрім того, за таких підходів духовне життя українського суспільства (складником якого є історичне знання, історична свідомість, історичне пізнання, історична освіта, історична наука певної доби) мусить розглядатися у відриві від ідейно-духовних та наукових процесів інтелектуальних осередків політичних метрополій українських земель, що навряд чи може посприяти дослідженню механізмів генези власне українського культурного, зокрема історіографічного простору, у тому вигляді, як він творився в уяві і працях «апостолів» української народницької історіографії М. І. Костомарова, В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського. Особливо занедбаним у сучасній історичній україністиці виявився східний напрямок, вкупі з історіографічними студіями. За спостереженнями Н.М. Яковенко, «...попри готовність “відкрити” Україну на всі сторони світу, тоді ж окреслюється вельми характерний нюанс, котрий... виявився на диво живучим, протривавши *mutatis mutandis* в українській науковій думці аж до сьогодні. Йдеться про наполегливий “західний” акцент, відшукування в історії та культурі України лише елементів “споріднення з Європою”»⁶. З цього випливає друга принципова двоєдина проблема вивчення українського історіографічного процесу згаданого часу: *визначення його місця у формуванні й розвитку загальноросійської історичної науки, а також ролі українського історіописання у російському історіографічному процесі*.

Однією з прикметних рис досліджень з історії української історичної науки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. став властивий різним авторам неоднаковою мірою «малоросоцентристський» підхід у вивченні тогочасних історичних та історіографічних процесів, коли формування «українського» пов'язано переважно з Лівобережною Україною. Зовнішньою ознакою такої ретроспекції стало ототожнення в історичній літературі термінів «Малоросія» і «Україна»⁷ та їхніх похідних, чого не зустрічаємо щодо інших регіонів⁸.

⁵ Яковенко Н. М. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // *Вона ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.* Київ, 2002. С. 373.

⁶ Яковенко Н. М. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // Там само. С. 340.

⁷ Таку операцію пророблено, наприклад, у книжці: *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. Київ, 1999. Тут, незважаючи на назву, представлено не лише минуле Гетьманщини (Малоросії), а сукупність історій майже всіх українських етнічних регіонів – Галичини, Буковини, Закарпаття, Правобережжя, Слобожанщини, Запоріжжя другої половини XVII– XVIII ст.

⁸ Див., напр.: *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). Ужгород, 1999.

З одного боку, малоросійська інтелектуальна еліта протягом другої половини XVII – XVIII ст. створила потужну історіографічну традицію, кадровий, ідейний, проблемний потенціал якої надалі відіграв об'єднавчу роль у формуванні національної української історіографії у другій половині XIX ст. і помітно впливав на суспільну думку та суспільні процеси в освіченому товаристві. Водночас такий підхід призводить до більшого або меншого ігнорування розвитку історіописання в інших етнічно-українських регіонах, що значно перебільшує міру самодостатності і зрілість завдань самої малоросійської історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Викликають заперечення твердження на кшталт: петербурзькі малороси останньої чверти XVIII ст. виношували «ідею повної критичної історії України»⁹, «українські патріоти [того-таки періоду. – О. Ж.] поспішають збирати пам'ятки минулого, зафіксувати те, що зникає вже на очах і оперти далі змагання в національній справі на старих, славних традиціях»¹⁰, а Д. М. Бантиш-Каменський на цьому історіографічному ґрунті (за логікою наведених тез та ідейних настанов національно свідомих українців) став творцем «першої наукової історії України»¹¹.

Відмову малоросійським діячам ототожнювати себе у категоріях їхньої власної ідентичності значною мірою викликано занадто жорсткою прив'язкою історіографічного процесу до моделей суспільно-політичної історії, коли історіописання цілком занурюють в «українське національне відродження», майже не залишаючи йому простору для саморозвитку, а історикам другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – інших можливостей для самореалізації.

Проте, на мою думку, співвідношення між суспільно-політичним та історіографічним не настільки жорстке й однозначне, аби говорити, що «історіографія – природний чинник процесу національного відродження, засіб його обґрунтування», а тому «етапи розвитку історіографії співпадають із ходом національного відродження в Україні»¹². Навіть у капітальній монографії В. В. Кравченка таку жорстку прив'язку піддано обґрунтованому, щоправда, не зовсім логічному, з огляду на авторську концепцію, сумніву¹³.

В цьому контексті привертають увагу концептуальні оцінки змісту одного з ключових елементів суспільного та історичного мислення малоросійської еліти XVIII – початку XIX ст., – «автономізму», його спрямованості й рівня «сепаратизму», що їх окреслив Г. Касьянов. Він зазначав, що «структура політичних лояльностей верхівки українського суспільства вмонтовувалась у російську абсолютистську систему, хоча, як доводять сучасні автори, в середовищі української

⁹ Колесник І.І. Українська історіографія ... С. 248.

¹⁰ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 59.

¹¹ Колесник І.І. Українська історіографія... С. 248; Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ, 1993. С. 8; Атаманенко А. Є. Д.М. Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Київ, 1998.

¹² Колесник І.І. Українська історіографія... С. 249.

¹³ Див.: Куделко С.М. Ключові слова: українська історіографія, національне відродження, друга половина XVIII – середина XIX ст. (рецензія на монографію В. В. Кравченка) // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. Харків, 1998. Вип. 3. С. 232–233.

еліти періодично з'являлися “автономістські” амбіції, які, гадаємо, також не варто було б ототожнювати з “державницькими”, а тим більше з “національними”»¹⁴.

Певна частина цих інтелектуалів виявляла свої суспільні настрої засобами історіописання археографії. Їхні історичні вправи відбивали, хоча й не завжди безпосередньо, характерні риси тогочасних громадсько-політичних, духовно-культурних і соціальних проблем. Тому спостереження Г. Касьянова не лише підтверджено у сучасних конкретно-історичних дослідженнях, присвячених Малоросії та структурам свідомості її еліти¹⁵, але також їх можна враховувати, вивчаючи українське історіописання другої половини XVIII – першої половини XIX ст. У центрі уваги таких досліджень має бути розгляд механізмів та специфіки вписування українського регіонального історіописання у загальноімперський історіографічний контекст на правах рівноправного складника великого цілого, способів його конституювання в ньому, нарешті шляхів виокремлення регіональних історіографій українського етнічного ареалу, його дистанціювання від загальноімперського історіографічного процесу в напрямку консолідації та формування власного самодостатнього історіографічного простору. Інакше кажучи, завдання виявити взаємовпливи й узаємоперетікання російської та української історіографій, не у звичній для народницьких ідейних підходів опозиції «наше – не наше», а у синкретичній єдності двох історіографічних традицій і культур, які у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. лише починають свій шлях до власне національної ідентичності, що, з огляду на той час, позбавляє сенсу можливості будувати між ними непрохідні мури.

Тепер розглянемо проблему місця розвитку наукових знань про минуле другої половини XVIII – першої половини XIX ст. в українському історіографічному процесі в цілому. Під впливом теорії українського національного відродження, яка певною мірою працює на матеріялі суспільно-політичної історії модерної України, в сучасній історіографічній ситуації розвиток духовно-культурного життя згаданого часу представлено зазвичай лише кризь призму *підготування* «підкореної нації» до духовного й політичного визволення. Особливо рельєфно такий підхід задекларовано у передмові О. Оглоблина до праці «Люди старої України»¹⁶, сама назва якої виникла через свідоме ідейне протистояння національно зорієнтованого історика новітнього часу з регіоналом-малоросом О. Лазаревським («Люди старої Малоросії»). Проблема, відтак, розгортається як необхідність відмовитися від розташування цього історіографічного періоду *лише на старті* певних ідейно-наукових процесів (до речі, нерідко таких, що нічого спільного з українським національним відродженням не мають), побачити в ньому і певну завершеність попередньої еволюції, і власну субстанціональну самодостатність.

¹⁴ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. С. 291.

¹⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ, 1996; Литвинова Т. Ф. «Прогресивний консерватизм» – випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник (далі – ДІАЗ). Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1. С. 372–385; Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // ДІАЗ. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 28–64.

¹⁶ Оглоблин О. Передне слово // Люди старої України та інші праці. Острого; Нью-Йорк, 2000. С. 37–38.

Розробку проблем української історіографії не лише як наукознавчих, а й культурологічних в українській історичній науці тільки-но розпочато¹⁷. Незважаючи на це, вона перебуває цілком у руслі сучасного розвитку історичної науки. Одна дослідниця справедливо відзначала, що «пріоритет у міждисциплінарних дослідженнях сучасної історіографії віддають культурологічному підходу, визначаючи його суть як включення історіографічного знання в контекст складеного культурного типу епохи у всіх його проявах...»¹⁸. *Вивченню наукоутворюючих структур в контексті духовно-культурного буття певного часу-простору, на мій погляд, немає альтернатив. Лише такі підходи здатні виявити місце й вагу історичної продукції на ринку тогочасних духовних цінностей, специфіку мотивації наукової творчості.*

В історіографічних дослідженнях у цілому плідними обіцяють бути *регіоналістичні підходи*. Справді, останнім часом вони набувають популярності в історичних розвідках¹⁹, розпочато їх розробку й засвоєння на теоретичному, в тому числі й на історіографічному рівні²⁰. Такі підходи мали б визначитися самим ходом українського історіографічного процесу, але у науковій літературі їх засвоєння відбувається досить складно. Найяскравіше про це свідчить широке, як правило, невідрефлексоване вживання терміна «українська», «український» для позначення явищ і процесів духовно-культурного, ментального, в тому числі історіографічного порядку, що призводить, у кращому разі, до непорозумінь. Справді, чому представників малоросійської історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. зараховують до «української», коли «Україною» натовді називали територію Слобідсько-Української, а пізніше Харківської губернії, населення якої чітко розмежовувало «українське» від «малоросійського»? Так само немає підтверджень «української» самосвідомості місцевих інтелектуалів Новоросії. Суттєво відрізнялися від сучасного образу «українського» також конструкції «української школи»

¹⁷ Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. конф. Харків, 1995. С. 41–47; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Харків, 1996. 296 с.

¹⁸ Шикло А.Е. Современные проблемы изучения истории исторической науки // Проблемы источниковедения и историографии: Матеріали II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. Москва, 2000. С. 287.

¹⁹ Найвдалішою реалізацією цього підходу до загальноісторичних творів з історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. є: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. 360 с.

²⁰ Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. 2001. № 6; 2002. № 2; Верменич Я.В. Регіональна історіографія України XIX – початку XX ст.: Спроба періодизації // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса. 16–19 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Одеса; Київ; Львів, 1999. Вип. 2: Історія. С. 44–48; Колесник І.І. Регіональна історія та регіональна історіографія // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з'їзду. Дніпропетровськ, 1995. С. 178–180; Колесник І.І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультета Одеського госуниверситета. Одесса, 1995. Вип. 1: Істориография и специальные исторические дисциплины. С. 66–80; Журба О.І. Регіональні особливості образу козака в українській антикварній історіографії // Сіверянський літопис. 2001. № 6. С. 59–62.

в польській літературі, що поширювалася на Правобережжі в другій чверті XIX ст., вписуючи його у контекст загальнопольської історії.

Вивчаючи минуле тих територій, що їх українофіли почали уявляти, починаючи від другої половини XIX ст., у складі національного українського ареалу, історики другої половини XVIII – першої половини XIX ст. окреслювали їх, насамперед, як частини території (в тому числі й історіографічної) Російської держави, а значить, як регіональні сегменти російської історії. Тому, вивчаючи проблему становлення української національної історичної науки, не можна не враховувати специфіку саме регіональної, насамперед адміністративно-територіяльної свідомості інтелектуалів тої доби. Відтак у сучасній науковій ситуації серед низки теоретичних проблем актуальною стає *проблема історіографічної самоідентифікації істориків другої половини XVIII – першої половини XIX ст.* Порушення й намагання розв'язати цю проблему не лише зможе посприяти адекватному вирішенню питання – до яких інтелектуальних кіл зараховували себе тогочасні історики, а й допоможе внести суттєві корективи, стати ключем до уточнення змісту, характеру й особливостей українського історіографічного процесу.

Розглядаючи місцеве минуле, насамперед, як історію російської провінції, дослідники другої половини XVIII – першої половини XIX ст. визначали своєрідність регіонального історичного процесу здебільшого в політико-правових і релігійних категоріях, властивих «філософській історії» доби Просвітництва²¹. Під впливом романтичних світоглядних засад, які добачали суб'єктом історичних і соціальних процесів народ-населення, в українській регіональній історіографії поступово викристалізувалися елементи уявлень про важливість і, навіть, пріоритетність етнічних форм суспільного буття. І хоча ці культурні епохи (Просвітництво й романтизм), які визначали також спосіб історичного мислення інтелектуалів, хронологічно йшли одна за одною, їхній узаємозв'язок не був механічною передачею «естафети» від «застарілих» до «модних» форм і уявлень про суть історичного процесу. Перш ніж стати пріоритетним духовно-культурним інструментарієм, що породжував відповідні результати, романтичні світоглядні позиції пробивали собі дорогу в добу Просвітництва у творах її видатних представників. Водночас духовно-культурному, а також історіографічному романтизмові властиві елементи просвітницьких поглядів на історію і методи її дослідження.

Зрозуміло, що формування й утвердження нових підходів, пов'язаних з «націоналізацією» українського історичного процесу, тобто його еволюція в напрямку самоусвідомлення етнічної єдності буття й минулого українців різних регіонів, відбувалося в неоднакових умовах та з різних ідейних, суспільно-політичних, фахових, національно-культурних позицій у кожному з місцевих варіантів української історіографії. В кожному конкретному випадку, передовсім залежно від регіону, його історичної долі, характеру й особливостей соціально-економічного розвитку, національно-демографічної ситуації, становища місцевої еліти, ступінь «включення» регіональної історіографії до загальноімперської й, відповідно, виокремлення особливих «українських» рис значно різнилися. З огляду на це, гадаю, доцільним було б зачепити проблему *асинхронності історіографічного розвитку* етнічно-українських анклавів Російської імперії, а також проблему розуміння різних темпів «націоналізації» історичних конструкцій та історичної самосвідомості.

²¹ Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. Москва, 1987. С. 291–341.

Доцільно також порушити проблему динаміки так званих історіографічних кіл як складної системи історіографічних регіональних ієрархій на їх шляху до «націоналізації» історіописання. В рецензії на другий випуск «Дніпропетровського історико-археографічного збірника» анонімний автор, розглядаючи мою статтю, присвячену М.Є. Маркову, інкримінував її вступу «претензійність» і «методологічну некоректність», мовляв, «дослідник пропонує розглядати всю українську історіографію XVIII–XIX століть як провінційний варіант російської»²². Не знайшовши у своєму тексті згаданого пасажу, припускаю, що автор рецензії, мабуть, сприйняв таким патріотично-настороженим чином моє твердження, що за останнє десятиліття «з державницько-історіографічного пересердя нагромаджено “авгієві стайні” історико-ідеологічних стереотипів, серед яких провідне місце належить мітам про самодостатність української історіографії дореволюційного часу... про “український” характер української історіографії як позаісторичний феномен»²³. Не вдаючися до розгляду полемічних прийомів рецензента, відзначу, що він продемонстрував саме те, про що, за іронією долі, зазначав якраз на тій самій сторінці «Критики» у своїх полемічних нотатках, присвячених методологічним проблемам сучасної української історіографії, Г. Касьянов. На його думку, вона «не менш успішно його [“національний компонент”] повернула, внаслідок чого маємо справу з масовою інсталяцією схеми Грушевського на всіх рівнях – від шкільного підручника до монографії»²⁴. Перебуваючи у полоні цих підходів, хоча б щодо процесу формування української національної історіографії, рецензент «не помітив», що патос робіт, на які він спрямував свій полемічний запал, якраз і полягав у тому, що заперечував «базові принципи, на яких будується сучасне стандартне історичне дослідження: еволюціонізм... детермінізм... ексклюзивність...»²⁵. На мій погляд, формування української національної історіографії розгорталось насамперед як процес виокремлення з численних регіональних варіантів історіописання українських ареалів Російської імперії другої половини XVIII – першої половини XIX ст., котрі входили до структур місцевого духовно-культурного середовища, усвідомлювали себе й усвідомлювалися навколишнім інтелектуальним світом як провінційні варіанти російської історіографії. Їхні компоненти, структури, проблеми, ідейно-культурні конструкції, міти, знакові постаті, процеси й події дозволили сформуватися, а точніше, самоусвідомитися, новому історіографічному колу, головним надпредметом дослідницької уваги якого ставав український етнос, а не його окремі регіони як об'єкти загальноросійської історії. Причому навіть «безсумнівні» українські національні історики другої половини XIX ст. і далі досить природньо вписувалися в російську історіографію як її регіональні представники (і не лише за своїм освітнім, соціальним, науковим статусом). Тому становлення національної історіографічної традиції, її виокремлення з російської історіографії загрожує бути

²² Анотація на: Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. // Критика. 2002. № 4. С. 21.

²³ Журба О.І. Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. // ДІАЗ. Дніпропетровськ, 2001. С. 65. До речі, мій пасаж щодо «авгієві стаєнь» майже дослівно повторила Валентина Шандра у своїй відповіді на рецензію К. Мацузато: УГО. 2002. Вип. 9. С. 160.

²⁴ Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія. С. 21.

²⁵ Там само.

занадто спрощеним і малозрозумілим (або занадто зрозумілим), якщо, за влучним висловлюванням японського професора К. Мацузато, вивчати російсько-українські взаємовідносини крізь призму своєрідного «москвоборства»²⁶.

Формування українського історіографічного кола з його власною регіональною ієрархією, на мій погляд, зовсім не вибудовує непрохідного муру між ним та історіографічним колом тогочасної російської історіографії. Навіть більше, регіональні історіографії, залежно від способу їх сприйняття, спираючись на факт єдності предмета дослідження, спільності інституціональних форм, комунікативних можливостей, одночасно (в кожному конкретному варіанті специфічно) можуть бути поміщені як до структур української, так і російської історичної науки. Показовим у цьому розумінні стало сміливе введення російськими колегами «апостолів» української історіографії М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського до кола «визначніших представників російської історичної думки», зокрема, на тій підставі, що «російська історична наука успішно розвивалась не лише у двох столицях, а й в інших культурних центрах країни – Києві, Харкові, Дерпті, Казані, Одесі...»²⁷.

Означення історіографічних кіл як системи певних регіональних історіографічних ієрархій вимагає усвідомити наявність *проблеми субрегіональних історіографічних ареалів*. За всієї незвичности понять на кшталт «католинославська», «херсонська», «харківська», «київська» історіографія історика історичної науки не полишає відчуття, що він має справу не тільки з умоглядними поняттями, а з цілком реальним пізнавально-науковим середовищем, зорієнтованим на пізнання минулого методами й засобами, властивими не лише конкретним її представникам, а й регіонові з його духовно-культурним потенціалом у цілому.

Важливою ознакою конституювання історіографії як науки впродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. стало визрівання її внутрішньої дисциплінарної структури, в якій особливе місце посіла праця, спрямована на збір, систематизацію, відбір і публікацію історичних джерел. Діяльність, яка сама по собі (за винятком публікації) була задовго до того невіддільним елементом технології складання рукописних історичних текстів та збірників²⁸, почали усвідомлювати як особливу й необхідну сферу праці історика, що потребувала власних, специфічних, підходів і прийомів. Визначення проблематики, форм, методів, видів публікацій, напрямків пошуку, відбору історичних джерел до видання – все це археографи другої половини XVIII – першої половини XIX ст. вирішували з огляду на тодішні уявлення, уподобання, смаки, зважаючи на потреби й запити інтелектуальних кіл, що на них вони орієнтувалися. Водночас, результати археографічної роботи перебували й перебувають не лише в підпорядкованому становищі стосовно історіографічної ситуації, відображаючи й реагуючи на тодішню історико-інтелектуальну моду, але, будучи її активним і необхідним елементом, мали суттєві

²⁶ Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность. [Рец. на]: Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856. Функції, структура, архів. Київ, 2001 // УГО. Вип. 7. Київ. 2002. С. 76.

²⁷ Чернобаев А. А. Мастера русской историографии // Историки России. Биографии. Москва, 2001. С. 3–6.

²⁸ Мьцьук Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. Київ, 1982; Ситий І. М. Книги Забіл (1671–1745 рр.) // ДІАЗ. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 521–543.

можливості самі її визначати, а інколи й нав'язувати. Саме тому, що механізм становлення історіописання як науки на історіографічних просторах другої половини XVIII – першої половини XIX ст. був найтісніше пов'язаний із кардинальними змінами у ставленні до джерел, історико-археографічні підходи здатні створювати не лише власне проблемне поле, а й розглядатися і реалізуватися як метод історіографічного дослідження.

Серед досліджень з історії археографії, в тому числі української, досі переважали студії передусім прикладного характеру, інституціональні та персонологічні розробки, що мали здебільшого бібліографічно-довідковий технологічний характер. Як справедливо підмітив Є. М. Добрушкін: «Історію археографії розробляють майже виключно як історію археографічної практики (публікаторської діяльності)»²⁹. Зародження й динаміка археографічних ідей, думки, формування археографії як наукової дисципліни, її міждисциплінарних зв'язків, – тобто коло «незручних», складних теоретичних питань історико-дисциплінарного характеру, – все ще не лише не розглянуто, а нерідко й недостатньо усвідомлено сучасною українською історіографією, навіть на сторінках профільного видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського³⁰.

Важко не помітити серйозних напрацювань у галузі історико-археографічної проблематики російських колег. Це стосується як прикладного складника історії археографії, так і теоретичних розробок предмета й завдань історії археографії, насамперед у фундаментальних працях В. П. Козлова³¹, курсах історії археографії І. І. Корневої, Є. М. Тальман, Д. М. Епштейн³², дослідженнях А. Д. Степанського³³, В. Ю. Афіані³⁴, С. В. Чіркова³⁵ та ін. Особливо відзначимо праці Є. Добрушкіна³⁶,

²⁹ Добрушкін Е. М. О некоторых вопросах изучения терминологии и истории археографии // Археографический ежегодник (далі – АЕ) за 1987 год. Москва, 1988. С. 92–102; Добрушкін Е. М. История отечественной археографии: Современные проблемы и задачи изучения. Москва, 1989. С. 25.

³⁰ Див.: Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). Київ, 1992. Вип. 1; Київ, 1993. Вип. 2; Київ, 1999. Вип. 3/4.

³¹ Козлов В. П. Колумбы российских древностей. Москва, 1981; Козлов В. П. Тайны фальсификации: анализ подделок исторических источников XVIII – XIX вв. Москва, 1996; Козлов В. П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. Москва, 1999; Козлов В. П. Российское архивное дело. Архиво-источниковедческие исследования. Москва, 1999 та ін.

³² Эпштейн Д. М. История археографии в дореволюционной России: Период феодализма. Москва, 1977; Корнева И. И., Тальман Е. М., Эпштейн Д. М. История археографии в дореволюционной России. Москва, 1969.

³³ Степанский А. Д. Проблемы публикации исторических источников в «Археографическом ежегоднике» // АЕ за 1996 год. Москва, 1998. С. 23–25; Степанский А. Д. Археография: термин, объект, предмет // Отечественные архивы. 1996. № 3. С. 16–25 та ін.

³⁴ Афиани В. Ю. Публикация исторических документов в отечественных журналах первой трети XIX в.: Опыт историографического изучения: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. Москва, 1982; Афиани В. Ю. О журнальной археографии // АЕ за 1988 год. Москва, 1989. С. 15–24 та ін.

³⁵ Чирков С. В. Разработка правил издания исторических источников Археографической комиссией в XIX – начале XX в. // АЕ за 1985 год. Москва, 1987. С. 107–112; Чирков С. В. Некоторые проблемы теории археографии в трудах С. Н. Валка // АЕ за 1988 год. Москва, 1989. С. 149–151.

³⁶ Добрушкін Е. М. Основы археографии: Учебное пособие. Москва, 1992.

котрі засвідчили впевнене утвердження на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. історичного розділу як окремої сфери у структурі археографії та підсумували, відтак, довгу дискусію з приводу місця та наповненості історико-археографічних студій, що розгорілася ще у середині 1970-х рр.³⁷

Теоретичні розробки історико-археографічних проблем українськими дослідниками, по суті, лише розпочато³⁸. Найпомітнішою стала монографія Г. В. Боряка³⁹, про що свідчать, зокрема, рецензії на неї⁴⁰. Підбиваючи підсумки дискусій останніх десятиліть, автор змушений визнати, що «на сьогодні і об'єкт, і предмет археографії не є остаточно визначеними, оскільки досі не існує ґрунтовної теоретико-методологічної розробки археографії в цілому як спеціальної дисципліни», а «навіть побіжне знайомство з колом питань, що включені сучасною історіографією до предмета дослідження археографії, виявляє відсутність серед джерелознавчо орієнтованих істориків уявлень про методи і функції археографії»⁴¹. Без сумніву, такий «діягноз» відображає складність того, з чим повинен мати справу історик археографії як наукової дисципліни: чи то з археографічною практикою (пошук, збирання, збереження, опрацювання, врешті, ретроспективна публікація історичних джерел), чи то з теорією археографії (відрефлексованою археографічною реальністю), котра як наукова дисципліна на початку ХХ ст. остаточно відокремилася від археології, бібліографії та архівної справи, знайшла власне теоретичне обґрунтування та впритул підійшла до усвідомлення необхідності переосмислити власне минуле. Репрезентуючи другий підхід, Г. В. Боряк цілком слушно й зовсім не випадково відносив становлення української археографії до 20–30-х рр. ХХ ст. З огляду на таке розуміння хронологічних меж і суті цього процесу він зараховував до найактуальніших напрямків в розробці історії археографії «створення монографічних досліджень

³⁷ Варшавчик М. А., Яковлев С. А., Моисеев О. В., Черноморский М. Н. Предмет, метод и задачи археографии (О новом учебном пособии) // Советские архивы (далі – СА). Москва, 1975. № 4. С. 97–101; Пушкарев Л. Н. О предмете, методе и задачах археографии // Там само. 1976. № 1. С. 75–80; Козлов О. Ф. К вопросу об определении предмета советской археографии (историографические заметки) // Там само. 1976. № 2. С. 32–39; Шорохов Е. Ф. О некоторых вопросах теории советской археографии // Там само. 1976. № 4. С. 50–56; Черных В. А. О предмете археографии и её месте в кругу смежных научных дисциплин // Там само. 1976. № 6. С. 46–53.

³⁸ Наприклад: Папакін Г. Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929–1930) // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1996. Т. 1. С. 53–61.

³⁹ Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995.

⁴⁰ Варшавчик М. [Рец на]: Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995. 348 с. // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1996. Т. 1. С. 153–155; Варшавчик М. Монографія Г. В. Боряка о национальном архивном наследии Украины // АЕ за 1996 год. Москва, 1998. С. 311–315; Німчук В. В. [Рец на]: Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи // УАЩ, Київ, 1999. Вип. 3/4. С. 661–665.

⁴¹ Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України... С. 75–76.

про шляхи та розвиток української едиційної археографії, концептуальний науково-методичний доробок археографії XIX ст.»⁴², повністю оминувши проблеми вивчення історії початкового, «емпіричного», етапу формування цієї дисципліни, або вважаючи недоцільним зараховувати до археографічних видання історичних джерел другої половини XVIII – першої половини XIX ст., ігноруючи надбання тієї доби, коли ще годі було говорити про «концептуальний науково-методичний доробок» та певні напрацювання істориків вітчизняної археографії.

У дискусії про початки української археографії, що мляво точиться вже не одне десятиліття, її учасники, залежно від обраних ними критеріїв «визрілості» «археографії» або «археографічної справи», пропонували розпочинати історію дисципліни з віддалених один від одного хронологічних рубежів. Приміром, Я. Д. Ісаєвич, з огляду насамперед на технологічні зрушення, які уможливили друкарське тиражування історичних джерел, а також їх широке використання в ідейно-релігійній боротьбі, коли під час підготування текстів нерідко застосовували елементи їх археографічної обробки й оформлення, стверджував, що «історію розвитку української археографії на Україні слід розпочинати не з початку XIX, а з першої половини XVII ст.»⁴³.

У своєму огляді джерел з історії Галичини І. Крип'якевич, погоджуючися з очевидним фактом про початок публікації історичних джерел на межі XVI – XVII ст., не пов'язував це із зародженням української археографії, а відзначав, що публікації вищого критичного рівня беруть початок лише у XIX ст.⁴⁴.

Оригінальну й небезпідставну точку зору з цього приводу висловив Я. Дашкевич, заклинавши не фетишизувати спосіб відтворення джерел і спрямувати дослідницькі зусилля на виявлення елементів археографічних студій у рукописній традиції, включаючи давньоруські літописи (по суті, мовиться про так звану «рукописну археографію», яка в українських історіографічних реаліях посідала провідне, іноді виняткове місце майже до середини XIX ст.), – тобто йшлося про значне розширення предметного поля дисципліни, його лібералізацію. Порушення питання про можливість і доцільність такого підходу до вивчення проблем становлення української археографії було й досі залишається новаторським не лише тому, що фокусує увагу на спадкоємності двох форм писемної культури та етапах введення історичних джерел до науково-культурного та суспільного обігу, а й тому, що, на жаль, цій проблемі в українській історіографії досі не приділено належної уваги. З іншого боку, полемізуючи з Я. Ісаєвичем, автор (усупереч своїй попередній тезі) запропонував занадто жорсткі, якщо йдеться про ранні етапи розвитку дисципліни, підходи до визначення «археографічності» друкованих історичних джерел залежно від науковості методів, застосовуваних до їх підготування. Його твердження про те, що не можна вважати археографічним опрацюванням редакторську роботу над рукописом, цілком справедливе для періоду поглибленої диференціації історичної науки, для етапу її синкретичного розвитку, штуочно звужує можли-

⁴² Там само. С. 70.

⁴³ Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVI – XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1. С. 187.

⁴⁴ Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. Київ, 1962. С. 5.

вості виокремлювати елементи такого опрацювання в тих творах і публікаціях, автори яких зовсім не вважали власну діяльність археографічною. Це обмежує дисциплінарне поле, про чіє розширення автор так піклувався⁴⁵.

Цілісна історія української археографії, вперше репрезентована у ґрунтовному енциклопедичному нарисі І. Борщака, розпочинається, на думку автора, від перших спроб видання українських історичних документів, очевидно ще далеких від науки (у сучасному розумінні) і які належать до категорій науковості XVIII ст.⁴⁶, точніше, як зрозуміло із наведених прикладів (В. Рубан і Ф. Туманський), до його останніх десятиліть, коли ретроспективне видання джерел стає окремою ділянкою праці історика.

У статті І. Борщака, яка мала здебільшого бібліографічний характер, побіжно порушено проблеми, не властиві тоді науковому дискурсу української радянської історіографії. Визнаючи, що публікації українських історичних пам'яток протягом майже всього XIX ст. були пов'язані з діяльністю російських архівів, комісій та ін., та віддаючи належне їх результативності, він намагався, правда, досить спрощено, наскільки дозволяв жанр енциклопедичної статті, з'ясувати співвідношення російського та українського варіанту розвитку цієї дисципліни, тобто поставити питання про сутність і зміст першого елемента терміна «українська археографія». Причому опозиція понять «російська» та «українська» набувала не конфронтаційного, полярного характеру, а будувалася за типом «опозиції всередині», «опозиції визрівання» української археографії в лоні російської, представники якої не давали їй, на думку І. Борщака, можливості самореалізуватися: «...внаслідок несприятливих історичних обставин, лише в діяльності НТШ і, на короткий час, Української Академії Наук могла виявитися самостійна праця представників української археографії»⁴⁷.

Спеціально не зачіпаючи проблем періодизації української археографії, І. Борщак вважав початком наукового етапу її розвитку середину 40-х років XIX ст. і, хоч як дивно, пов'язував його лише з діяльністю О. Бодяньського. Характерно, що в огляді діяльності Київської археографічної комісії різко протиставлено її офіційне русифікаторське завдання та величезне наукове значення її доробку, яке, на думку автора, забезпечувалося лише тим, що вона «відразу опинилася фактично в руках людей, відданих науці», немовби ідейна спрямованість установи сама по собі виключала або гарантувала можливість наукової розробки джерел української історії. Таке протиставлення культивувало в історіографічній традиції усталену ілюзію про майже свідомий опір українських дослідників тисковій адміністрації. Нібито провідні діячі Комісії ніколи не поділяли офіційної ідеології, навіть її антипольської спрямованості: «Політичні наміри засновників Комісії – це одне, а справжня її діяльність, її археографічна спадщина, що служить протягом десятирічч Українці – щось цілком інше»⁴⁸. Отже, питання причетності першої і єдиної в підросійській Україні спеціалізованої інституції, – принаймні, в частині її

⁴⁵ Бутич І. Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1968. Вип. 3. С. 163.

⁴⁶ Борщак І. Археографія // Енциклопедія українознавства. Львів, 1993. Т. 1. С. 62.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Дашкевич Я. Заключне слово // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ; Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). Київ, 1997. С. 422.

свідомого цілевизначення, – до власне української археографії за такого підходу можна поставити під великий сумнів. Так само досить своєрідним і, мабуть, не випадковим, стало Борщакове майже цілковите ігнорування розвитку археографічних студій XIX ст. у Південній та Слобідській Україні. Чи то він не наважився визнати одеські (бодай найвідоміші з них: «Записки Одесского общества истории и древностей» і праці А. Скальковського) та харківські (передусім, журнали й альманахи першої половини XIX ст.) видання достатньо «українськими» (хоча в огляд поміщено перелік головних публікацій з української історії Петербурзької археографічної комісії), чи то не вважав їх уповні археографічними, якщо їх не укладали в багатотомні серіяли, чи бодай в окремі археографічні видання (проте, не оминено увагою велике значення в цій галузі «Киевской старинь»).

Зроблений огляд літератури з історії раннього етапу української археографії засвідчує численні розбіжності й суперечності у її вивченні, пов'язані з невирішеністю багатьох питань теоретичного характеру. Це яскраво виявилось в доповідях і дискусії на конференції 1993 року, присвяченій 150-річчю Київської археографічної комісії, де полемізували щодо питань співвідношення офіційного політичного курсу й ідеології та археографічної практики, впливу на останню історичної методології, щодо міждисциплінарних зв'язків, змісту й еволюції терміна «українська археографія»⁴⁹.

Кардинальні суспільно-політичні зміни кінця 80 – початку 90-х рр. XX ст. принесли суттєве поживлення громадського і, як наслідок, фахового інтересу до проблем залучення історичних джерел до наукового та суспільного обігу⁵⁰. Це позначилося як на організаційній трансформації археографічної діяльності, так і на розширенні тематико-проблемного репертуару наукових досліджень та археографічних видань у цій галузі⁵¹. За останнє десятиліття багато зроблено також в історичній царині археографії, проте майже все написано за взірцем: «Археографія у творчості NN»⁵² або «Археографія у доробку певної інституції»⁵³. Водночас досі бракує досліджень дисциплінарного характеру, спеціальних курсів історії української

⁴⁹ Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ; Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). Київ, 1997.

⁵⁰ Див.: Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). Київ, 1988.

⁵¹ Див.: Видання Археографічної комісії й Інституту української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України // УАЩ. 1999. Вип. 3. С. 714–741.

⁵² Ковальський М. П. Іван Франко – джерелознавець і археограф // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.). Київ, 1990. Кн. 2. С. 125–128; Ковальський Н. П., Абросимова С. В. Археографическая деятельность академика Д. И. Яворницкого // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических источников. Москва, 1991. С. 73–84; Історія української археографії: Персоналії / Відп. ред. Г. В. Боряк. Київ, 1993. Вип. 1; Матисякевич З. Український археограф Я. Ф. Головацький // Історія української археографії: Персоналії. Київ, 1993. Вип. 2; Верба І. В. Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко // Там само. Київ, 1996. Вип. 4; Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 1996; Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського університету. Одеса, 1998. Вип. 6 та ін.

⁵³ Тодийчук О. В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. Київ, 1989; Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і

археографії⁵⁴, теоретичних розробок і дискусій з приводу її термінології, місця в системі історичної науки тощо. Досить симптоматично, наприклад, що у перших двох збірках праць молодих учених, котрі випускає Інститут української археографії, відсутні статті з проблем теорії, методики та історії археографічної думки⁵⁵.

Дискусійним залишається питання про визначення місця археографії у системі історичної науки. Скажімо, у колективній монографії Інституту історії АН УРСР, присвяченій історіографії і теорії допоміжних історичних дисциплін, А. В. Санцевич, автор розділу «Система допоміжних історичних дисциплін», спираючись на думку московського дослідника П. Г. Софінова⁵⁶, відмовився помістити археографію до кола допоміжних історичних дисциплін на підставі того, що «вона має свою специфічну сферу діяльності, пов'язану з розробкою та вивченням методів видання історичних джерел, а також з практичною роботою з публікації джерел»⁵⁷. Через декілька років виходить навчальний посібник, призначений для студентів спеціальності «історіографія та джерелознавство», де без будь-якого обґрунтування археографію розглядають у колі спеціальних історичних дисциплін⁵⁸. Останнім часом осмислення місця археографії у системі історичної науки приводить до надання їй більш високого дисциплінарного статусу. Про неї говорять як про самостійну наукову дисципліну⁵⁹, галузь історичного знання, що так само, як археологія та архівістика, переросла рамки допоміжної дисципліни⁶⁰, а також як про провідну допоміжну історичну науку⁶¹.

діяльності. Київ, 1993; *Журба О. І., Абросимова С. В.* Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // УАЩ. Київ, 1992. Вип. 1. С. 34–46; *Кіржаєв С. М.* Археографічна комісія ВУАН (1918 – 1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Київ, 1994; *Панакин Г. В.* Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928 – 1934): Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Київ, 1995; *Капраль М. М.* Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка (Нарис історії діяльності) // УАЩ. Київ, 1999. Вип. 3/4. С. 56–76; *Хмарський В. М.* Внесок Одеського товариства історії та старожитностей у становлення археографії на Півдні України // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 351–380.

⁵⁴ Якщо не брати до уваги книги С. О. Яковлева «Українська радянська археографія» (Київ, 1965), яка не відповідає сучасним уявленням про предмет історико-археографічного вивчення. Перша спроба подати цілісний розвиток української археографії дорадянської доби належить Б. С. Ватулі: Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков: Дис. [...] канд. ист. наук. Київ, 1952; Из истории археографической практики на Украине в XIX – XX вв. // Исторический архив. Москва, 1957. № 2. С. 192–195.

⁵⁵ Наукові записки: Збірник праць молодих учених і аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1996. Т. 1; Київ, 1997. Т. 2.

⁵⁶ *Софинов П. Г.* Из истории русской дореволюционной историографии. Москва, 1957. С. 8.

⁵⁷ *Санцевич А. В.* Система вспомогательных исторических дисциплин // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора. Київ, 1988. С. 21.

⁵⁸ [Ковальский Н. П.] Археология // Специальные исторические дисциплины: Учебн. пособие / Под ред. В. А. Замлинского. Киев, 1992. С. 34–39.

⁵⁹ *Добрушкин Е. М.* Основы археографии. С. 3.

⁶⁰ *Соболева Н. А.* [Рец. на]: Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Вспомогательные исторические дисциплины. Москва, 2000; *Леонтьева Г. А.* Палеография, хронология, археография, геральдика. Москва, 2000 // Вопросы истории. 2002. № 1. С. 160–162.

⁶¹ *Сохань П. С.* Стан і перспективи розвитку української археографії // УАЩ. 1992. Вип. 1. С. 11.

Особливо гострою є проблема дослідження початкових етапів розвитку дисципліни, витоків української археографії, періоду другої половини XVIII – першої половини XIX ст., це залишається поза дослідницькою увагою сучасних авторів, попри те, що така потреба постала давно і неодноразово була задекларована як перспективне завдання історико-археографічної розробки⁶².

Пропонована модель вивчення початкового етапу історії української археографії є спробою помістити ці студії у духовно-культурний контекст епохи, у зв'язку з розвитком вітчизняної історіографії, подолати «прикрий факт... оцінки археографічних видань та архівних занять, зокрема XIX ст., на підставі виключно самих видань джерел чи опублікованої офіційної інформації»⁶³, обґрунтувати хронологічні межі раннього етапу формування української археографії як наукової дисципліни. Модель цього процесу, на наш погляд, можна описати в поняттях «становлення» та «консолідація», перше з яких стосується предметного, дисциплінарного аспекту, а друге – національно-культурних орієнтирів.

Початки консолідації української національної історіографії в тому модерному розумінні, що пов'язане з національно-етнічним самоусвідомленням новочасної української еліти, серед якої історики посідали не останнє місце, припадають на 40-ві роки XIX ст., коли під впливом ідей романтизму частина місцевих інтелектуалів остаточно обрала предметом своїх студій саме український етнос і розпочала вивчати місцеву історію як історію не лише милої серцю провінції імперії, а історію регіонів, заселених українським народом, минуле і майбутнє якого «сепарувалося» в їхній свідомості, утворюючи самоцінні й самодостатні структури «національного». Отже, у системі ієрархій регіональних історій за доби романтизму з'являється ще одна ланка – історія України, до якої інтегруються, зрозуміло, в уяві її творців, численні багаторівневі регіональні історії. Інакше кажучи, з регіональних історій українських провінцій російської держави поступово починає утворюватися регіональна історіографія України, розробка якої стала стрижнем народницького напрямку другої половини XIX – початку XX ст., що створював ґрунт для свого остаточного конституювання як української національної історіографії у творчості М. С. Грушевського.

Проте це не означає тематичної замкненості провінційної історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Місцеві дослідники тієї доби у своїх творах сміливо перетинали кордони власних регіонів і поступово не лише включали їх до загальноімперської історіографічної традиції, – чому сприяло приєднання

⁶² Бутич І. Л. Назрілі питання української радянської археографії // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. Київ, 1968. С. 204–220; Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // УАЩ. 1992. Вип. 1. С. 9–18; Сохань П. С. Історична доля та шляхи розвитку української археографії // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ; Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). Київ, 1997. С. 5–9; Журба О. І. Проблеми і перспективи дослідження діяльності Київської археографічної комісії // Там само. С. 34–50; Сохань П. С. Українська археографія та джерелознавство: здобутки, проблеми, перспективи // Пам'ять століть. Київ, 2001. № 2. С. 11–19.

⁶³ Ульяновський В. І. «Русское дело» в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивіллів у XIX ст. Київ, 1998. С. 69.

більшості українських земель до Росії та необхідність його історичного обґрунтування, а також пекучі соціальні проблеми української знаті, – але й починали засвоювати «чужу» історіографічну територію як «свою», власне українську. Важливу роль на початках цієї «консолідації» відігравала, в широкому розумінні, козацька проблематика⁶⁴. Навіть більше, в умовах просвітницького історіографічного універсалізму саме пріоритети щодо історичних сюжетів козацької доби яскраво вирізняли місцеве українське історіописання від історіографічних уподобань російських столиць, де переважали зацікавлення давньоруським князівським періодом.

Проблему становлення української археології, на мій погляд, не можна розв'язати, очікуючи відповіді лише на питання про початок та методичні прийоми видання джерел з історії України⁶⁵. Її варто поміщати у значно ширших вимірах і контекстах: історіографічному, культурно-історичному, суспільно-політичному, ментальному, ідеологічному, персонально-кадровому, організаційному та ін. Тому ми запропонували модель дослідження процесу становлення української національної археології у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. (подано нижче у вигляді таблиці)⁶⁶. Її мета – виокремити провідні фактори еволюції провінційної української археології в означений період та виявити зміни її якісних характеристик. Іншими словами – окреслити основні напрямки дослідження процесу формування української національної археології як наукової дисципліни саме у той час. За всієї умовності й занадто формалізованого характеру ця модель може служити певним каркасом для розгортання студій, що виконували б не лише вже традиційні для вітчизняних історико-археологічних досліджень завдання – розглядати минулі публікації історичних джерел, а й надали можливість вписати цю проблематику в історико-культурні та історіографічні реалії. У цій схемі окреслено завдання дослідження процесу формування окремої галузі історичної науки як явища української культури другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

<i>Чинники формування національної археології</i>	Компілятивна просвітницька та романтична історіографія	Позитивістська народницька історіографія
<i>зміна форм організації археологічної справи</i>	приватна ініціатива, неформальні гуртки	приватна ініціатива, спеціалізовані інституції
<i>кадрові передумови</i>	переважно аматорський склад	переважно фахівці: історики, філологи, юристи
<i>культурно-історична домінанта у науковій праці</i>	просвітницький та романтичний типи наукової праці	позитивістський тип археологічної діяльності

⁶⁴ Журба О.І. Регіональні особливості образу козака в українській антикварній історіографії // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, 1997. С. 145–152.

⁶⁵ Журба О.І. Два підходи до вивчення історії української регіональної археології // ДІАЗ. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 679–685.

⁶⁶ Журба О.І. Спроба обґрунтування моделі дослідження процесу формування української національної археології // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Одеса; Київ; Львів, 1999. Ч. 1: Від давніх часів до початку ХХ ст. С. 380–387.

Чинники формування національної археографії	Компілятивна просвітницька та романтична історіографія	Позитивістська народницька історіографія
<i>соціяльний склад істориків-археографів</i>	насамперед нащадки козацької старшини	суттєве збільшення різночинців
<i>переакцентування у виданні джерел</i>	перевага наративних джерел	перевага документальних джерел
<i>еволюція проблематики</i>	шляхетська нація, автономна козацька держава	соціально-економічна, політико-правова, культурна історія різних станів
<i>форма історичного дослідження</i>	напівлітописна, компілятивна, «археографічна»	наукове дослідження, монографії
<i>мотивація археографічної праці</i>	національно-становий патріотизм; дидактично-пізнавальні мотиви	етно-національний патріотизм, дослідницькі настанови
<i>форми археографічної діяльності</i>	рукописна та журнальна археографія	фундаментальні археографічні публікації, серіали
<i>еволюція археографічної методики</i>	майже повна відсутність та аматорський підхід до планування й розробки методик публікації джерел	укладання правил публікації та вироблення археографічних методик
<i>зміна статусу археографічної діяльності в колі історичних дисциплін</i>	синкретичність історичних і археографічних студій	усвідомлення археографії окремою галуззю історичної науки
<i>ідейно-політичні настанови офіційних кіл</i>	фактичне невтручання в археографічну справу	значна матеріальна й організаційна допомога задля обґрунтування власної політики
<i>результативність археографічної едиції</i>	незначна кількість суто археографічних публікацій	широке спеціалізоване видання історичних джерел

Загальний зміст окресленого періоду обумовлювали процеси якісної модернізації українських етнічних територій – від автономних утворень у складі Російської імперії (Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя), регіонів інших держав (Правобережжя), взагалі неслов'янських анклавів (Кримське ханство) – до статусу її провінцій, коли вписування до загальнодержавних структур не обмежувалося лише суспільно-політичною та соціально-правовою сторонами⁶⁷, а приводило до суттєвих трансформацій у самосвідомості, мотивах творчості, ідеологічних настановах, переорієнтації еліти на нові політичні та інтелектуальні осередки, тобто у сферах, визначальних для формування принципово нових наукоутворюючих засад, структур, форм і методів історіописання. Іншими словами, місцеві історики, відповідаючи своїми працями на ідейні «виклики» часу, були змушені вписуватися до загальноімперської історіографічної традиції. Водночас, наприкінці періоду (в 40–

⁶⁷ Щодо Малоросії, цей процес фундаментально досліджено у книзі: Козут З. Російський централізм і українська автономія...

50-х рр. XIX ст.) розпочиналася нова епоха, позначена поступовою кристалізацією на ґрунті провінційних історіографічних кіл якісно нової історичної самосвідомості, яка поклала початок власне національній українській історіографії та археографії як її системному компонентові.

Значущість вивчення історії археографії обумовлена, по-перше, тим, що вона є складником історії історичної науки в цілому. Без неї загальна історіографічна картина буде неповною. А по-друге, вивчення історії археографії визначається загальним положенням про те, що «з одного боку, історію будь-якої науки можна осмислити за наявності теоретиченої системи, а з другого – теоретична система може бути побудована лише на шляху осмислення історії науки»⁶⁸. Це особливо цінне для археографії як порівняно молодой дисципліни, теоретична система якої перебуває на етапі становлення.

Спеціальне теоретичне осмислення предмета й змісту історичного розділу археографії належить Є.М. Добрушкіну⁶⁹. Він зазначав: якщо розглядати археографію як цілісну систему, то її історія повинна охоплювати всі сторони цієї системи, а не окремі фрагменти. Тому, відповідно до сучасного розуміння археографії, її історичний розділ повинен звертатися не лише до публікаторської практики, а й до розвитку археографії як спеціальної галузі знань. Насамперед це підкреслюється необхідністю вивчення історії теорії археографії, археографічних ідей, що розглядають видання документів як історичних джерел. Зміст цієї сфери історико-археографічних студій має містити вивчення еволюції археографічної думки.

До кола питань, що ними займається історія археографії як галузь знань, входять також питання, безпосередньо пов'язані зі студіюванням археографії як наукової дисципліни в її історичному розвитку. До цієї ж сфери належать питання розгляду взаємовідносин археографії з науковими дисциплінами історичного циклу. Йдеться про необхідність досліджувати міждисциплінарні зв'язки археографії в їх історичному розвитку, зв'язку археографії з історичною наукою в цілому, її місця в системі суспільних наук, суспільно-політичних і духовно-культурних процесах.

До історії публікаторської діяльності належать питання: хто, де, коли, що і як друкував історичні джерела. При цьому коло конкретних питань «практичної» археографії виявляється дуже широким: це і діяльність публікаторів, і окремих осіб, і інституцій, виникнення та діяльність установ та організацій, котрі друкували джерела, історія археографічної журналістики, аналіз умов створення археографічної продукції, встановлення корпусу археографічних видань і публікацій, аналіз тематики, складу й структури, методики публікацій тощо.

Отже, можна зробити висновок: для створення повної історії вітчизняної археографії необхідно розробити весь комплекс питань, що утворюють узаємопов'язані сфери історії археографії. На сьогодні у вивченні історії археографії явну перевагу мають дослідження з історії публікації джерел. Причому в цьому «діяльному» розділі історії археографії найменш засвоєно проблеми застосування тих чи інших принципів і методів при публікації джерел в їх історичному розвитку.

⁶⁸ Огурцов А. П. История естествознания, идеалы научной ценности и ценности культуры // Наука и культура. Москва, 1984. С. 160.

⁶⁹ Добрушкин Е. М. История отечественной археологии: Современные проблемы и задачи изучения. Москва, 1989; Добрушкин Е. М. Основы археологии: Учебное пособие. Москва, 1992. С. 102–107.

На думку Є. М. Добрушкіна⁷⁰, на чільне місце змістовного дослідження археографічних ідей минулого та історії археографії треба поставити комплекс взаємопов'язаних питань, котрі являють собою специфічні теоретичні настанови археографів. Це те, що безпосередньо стосується розуміння дослідниками цілей та завдань археографії, в тому числі й публікаторської діяльності.

Вивчення історії археографії як сфери інтелектуальної праці спонукає згадати діячів, котрі присвятили себе справі збирання, опрацювання та оприлюднення історичних джерел. Тому, вибираючи дослідницькі підходи, природньо виникає питання співвідношення загального й особливого, яке в історико-археографічному контексті, зокрема щодо ранніх періодів становлення цієї галузі історичного знання, набуває контурів дисциплінарного й особисто-індивідуального. Ці міркування здатні визначити вибір одного з провідних методів історико-археографічного дослідження, який дозволить вивчати становлення археографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. крізь призму діяльності її найрепрезентативніших представників, виділяючи в їхній творчості як неповторно індивідуальні характеристики, так і ті творчі здобутки, що усталилися у якостях дисципліни в цілому.

Такий метод має останнім часом змістовне теоретичне обґрунтування, в чому не можна не зауважити певного повороту історичної науки від гіперісторії до проблем мікрооб'єктів, індивідуального, казусів. Це відобразилось у розробці різноманітних специфічних наукових методів: «мікроісторії», «локальної історії», «провінциології» тощо⁷¹.

Одним із провідних і природних шляхів вивчення історії історичної науки справедливо вважають біографічні підходи, яким приділено певну увагу⁷². Незадоволеність пізнавальними можливостями традиційних історико-біографічних досліджень призвела до суттєвого теоретичного переосмислення завдань і потенцій цього найдавнішого із жанрів історичної літератури. Приміром, актуалізується й починає реалізуватися як варіант біографічних студій у широкому розумінні метод просопографії, що його активно засвоювала українська історіографія у 20 – на початку 30-х рр.⁷³ і який полягає у розгляді найтипівіших форм поведінки, влас-

⁷⁰ Добрушкін Е. М. Основы археографии: Учебное пособие. Москва, 1992. С. 106.

⁷¹ Див.: Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода // Одиссей. Человек в истории. 1996. Москва, 1996. С. 5–38; Афиани В. Ю. Провинция, пространство и культурное взаимодействие // Русская провинция XVIII–XX веков: реалии культурной жизни: Матер. III всерос. научн. конф.: Пенза. 25–29 июня 1995 / Под ред. С. О. Шмидта. Пенза, 1996. Кн. 1. С. 25–38; Бельский И. Л. «Провинция» как предмет знания и переживания. Возможна ли «провинциология»? // Там же. С. 39–54; Корзун В. П. К спору о провинциальной исторической науке // Там же. Кн. 2. С. 229–307; Савельева И. М., Полетаев А. В. Микроистория и опыт социальных наук // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. Москва, 1999. С. 101–109; Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. Москва, 1995. С. 5–19; Шартъе Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Там же. С. 192–205; Гренди Э. Еще раз о микроистории // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 1996. Москва, 1997. С. 291–302; Бессмертный Ю. Л. Многоликая история (Проблема интеграции микро- и макроподходов) // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 2000. Москва, 2000. С. 52–61; Баткин Л. М. Заметки о современном историческом разуме // Там же. С. 62–96.

⁷² Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ, 1996.

⁷³ Петровський М. П. Три Поповичі: З української просопографії XVII ст. // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. Ніжин, 1927. Кн. 7; Петровський М. П. Юрій Дунін-

тивих представникам різних суспільних груп. Тут ідеться не про вивчення індивідуального життєвого шляху, а про використання масових біографічних даних у статистичних цілях для створення «колективного портрета»⁷⁴.

Ще одним варіантом історичної біографістики стало засвоєння персонологічного підходу, його своєрідність полягає в тому, що «персоналії, вивчення яких становить основний зміст дослідження, виступають не метою, а засобом», що й визначає структуру інтересів дослідника до цих персоналій⁷⁵. За такого підходу подробиці індивідуального життя, котрі можуть відігравати провідну роль у біографістичних дослідженнях, тут виконують допоміжні функції. Тому біографічний принцип не є провідним під час реалізації персонологічного методу. Такий підхід – найадекватніший для розв'язання завдань історико-археографічного дослідження.

Археографія, звертаючися до власної історії, декларує певний рівень своєї дисциплінарної зрілості. Однак усебічне досягнення нею свого минулого, що відповідає сучасним потребам і вимогам, тільки розпочинається.

Oleh ZHURBA

Theoretical Problems of Ukrainian Archeography

This article is devoted to problems encountered in the study of Ukrainian archeography, as well as Ukrainian historiography in general, in the late-eighteenth and early-nineteenth centuries. Predominant historiographical stereotypes are analyzed. The author argues against the prevailing Ukrainian national paradigm, in which studies of archeographical and historical work done in regions of Russian-ruled Ukraine tend to neglect the actual self-identification of the scholars (be it Ukrainian or not) who did the works. As a corrective, the author proposes three conceptual categories to aid studies of the historiography and archeography of the period. These are regional historiography and archeography (1) as a branch of All-Russian historiography, (2) as «Little Russian» historiography, or (3) as the seeds of Ukrainian national historiography. The author admits that in some ways, even the last two categories can also be seen as branches of All-Russian historiography.

Борковський: До історії української просопографії XVIII ст. // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Київ, 1927. Кн. 24; Петровський М. П. Українські діячі XVII ст.: Роман Ракушка-Романовський // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1931. Кн. 26.

⁷⁴ Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. Москва, 1999. Вып. 2. С. 78.

⁷⁵ Литвинова Т. Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII – первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики: Дис. [...] канд. истор. наук. Днепропетровск, 1993. С. 16–17; Дивись також її ж праці: Історико-біографічний напрям у дослідженні суспільної думки України (18 – початок 19 ст.) // Українська біографістика. Київ, 1999. Вип. 2. С. 34–39; Персоналіїний підхід до вивчення історії української суспільної думки: сукупність «я», чи колективне «ми»? // Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства. Дніпропетровськ, 1999. С. 164–167; Журба О. І. Персональні аспекти інституціоналізації української регіональної археографії (спроба порівняльного підходу) // Українська біографістика. Київ, 1999. Вип. 2. С. 39–49.